

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ ЖИТТЯ ЛІКАРЯ-МИСЛИТЕЛЯ

МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПИРОГОВА

Михайло БАДЮК, Ірина ПАСЬКО,

Михайло БОЙЧАК,

Українська військово-медична академія, м. Київ (Україна).

badiuk@ukr.net, irinapasko@ukr.net;

mboichak@hq.eximb.com; emergency@vnm.edu.ua

THE INTELLECTUAL HERITAGE OF THE UKRAINIAN PERIOD OF LIFE OF THE THINKING

DOCTOR MYKOLA IVANOVYCH PYROHOV

Mykhailo BADIUK, Iryna PASKO, Mykhailo BOYCHAK,

Armed Forces Medical Organization of Ukrainian

Military Medical Academy, Kyiv, (Ukraine).

Микола МАТВІЙЧУК,

Вінницький національний медичний університет

імені М.І. Пирогова, м. Вінниця (Україна),

Mykola MATVIYCHUK, Vinnytsia National Medical

University named after M.I. Pirogov, Vinnytsia (Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-2995-0910>

Михайло Бадюк, Ірина Пасько, Михайло Бойчак, Микола Матвійчук. Інтелектуальне насліддя українського періоду життя лікаря-мыслителя Миколая Івановича Пирогова. Мета дослідження. В статті наведено матеріали дослідження інтелектуального насліддя лікаря-мыслителя М.І. Пирогова, який помер в останні двадцять п'ять років його життя в Україні. **Методи дослідження:** Системно-історическим методом проводилось вивчення в хронологічній послідовності інтелектуального насліддя лікаря-мыслителя М.І. Пирогова, який помер в останні двадцять п'ять років його життя в Україні. **Біографічним методом** проводилось дослідження життєвих подій на основі повідомлень і свідчень очевидців. **Наукова новизна.** Вперше акцентовано, що в останній період життя лікарем і вченим М.І. Пироговим були написані найбільш потужні і фундаментальні твори, що більшість дослідників його інтелектуального насліддя називають справжнім науковим подвигом. **Висновки.** Аналіз і виявлення основних положень малоизвестних і малоисследованих професійних публікацій М.І. Пирогова, написаних ним в період 1860-1870 років свідчать про надзвичайно активну освітню, організаційну, клінічну і наукову діяльність М.І. Пирогова в Україні. В останній чверть століття видатним лікарем і вченим були написані і опубліковані найбільш потужні його наукові твори, які переконливо свідчать про значительний внесок і участь М.І. Пирогова в розвитку медицини і освіти в Україні.

Ключові слова: історія військової медицини, Миколай Іванович Пирогов, історія вищої військово-медичної освіти і науки

Постановка проблеми: Вступивши поширені в історико-медичній літературі думки про «затухання» фахової діяльності М.І. Пирогова впродовж останніх років його життя в Україні, в статті наведено маловідомі і односторонні досліджені праці вченого, що свідчать про його активну клінічну і науково-просвітницьку діяльність цього періоду. Зокрема, в своїх статтях, написаних на прохання Полтавського земства, М.І. Пироговим було проведено критичний аналіз організації надання медичної допомоги та ефективності боротьби з інфекційними захворюваннями у цьому краї.

Глибокий фаховий аналіз організації медичного забезпечення М.І. Пирогов узагальнив у своїх працях «Отчет о посещении военно-санитарных учреждений в Германии, Лотарингии и Эльзасе в 1870 г.» і «Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии в 1877-1878 гг.», написаних ним на українському Поділлі. Цей період його життя відзначений досить

активною клінічною діяльністю, коли були проаналізовані і узагальнені результати власної фахової діяльності не тільки останніх двох десятиліть (з кінця 1850-х до кінця 1870-х рр.), але й всебічно осмислені ідеї і концептуальні положення, що були висловлені ним значно раніше.

Метою та основними завданнями дослідження є: аналіз та оприлюднення головних положень маловідомих і малоисследованих фахових публікацій М.І. Пирогова, написаних ним впродовж 1860-1870 років в Україні. Переосмислити існуюче в історико-медичній літературі твердження про те, що активна клінічна і наукова діяльність М.І. Пирогова завершилася із завершенням його діяльності у Медико-хірургічній академії м. Санкт-Петербург, а в Україні видатний учений-лікар займався передовсім просвітницькою і публіцистичною діяльністю.

Вклад основного матеріалу дослідження. В численних біографічних нарисах, присвячених М.І. Пирогову, авторитетні автори з прихильністю і жалем

констатували, що при житті його переслідували «отовсюду немилости, увольнения, отставки, злорадные утешки, пресечения работы из-за подозрений в неблагонадежности, а в конце концов – почти заброшенное одиночество в затерянном селе Вишня»¹.

Цькування Пирогова у Медико-хірургічній академії з боку недоброзичливої професури стало головною причиною його звільнення з цього закладу – провідної на той час у медичній освіті і науці Російської імперії². Причиною недоброзичливого відношення до Пирогова в академії передовсім стала його доповідна записка про низький рівень керівництва медичною службою та наданням медичної допомоги пораненим в роки Кримської війни³. Свою різку оцінку діяльності головнокомандуючого генерал-ад'ютанта, адмірала і морського міністра О.С. Меншикова Микола Іванович висловив у своєму листі із Севастополя до дружини: «Вместо человека, сознающего свою громадную ответственность перед народом, который он вовлек в тяжелую, неподготовленную войну, вместо начальника армии, понимающего, что ему надо делать, я увидел площадного шута, не умеющего даже соблюдать внешнее достоинство занимаемого им места». І далі: «Возможно-ли, чтобы главнокомандующий ни разу не пришел в госпиталь к солдатам, ни разу не сказал радушного слова тем, которые лезли на смерть»⁴. Адекватна оцінка, надана головнокомандувачу видатним хірургом, була пізніше підтверджена авторитетним енциклопедичним виданням: «Олександр Сергійович Меншиков фактично керував всім морським відомством і виявив різко негативний вплив на розвиток військово-морського флоту, гальмуючи його прогрес і бойову підготовку. Проявив себе бездарним полководцем, програв битву при Альмі і Інкермані»⁵.

У цей час Пирогов запропонував проект реформи військової медицини в Росії на военний час, де він уперше (а не в «Началах военно-польовой хірургії») прийшов до важливого висновку про те, що в ході військових дій весь успіх залежить від фахового лікувально-адміністративного керівництва, аніж, власне від мистецтва лікарів. Оприлюднення «севастопольського звіту» Пирогова з наступною реалізацією запропонованого ним проекту реформи військової медицини загрожувала критикою багатьох керівників медичної служби, а частині академічної професури – можливою втратою посад.

Зважаючи на ці загрози, недоброзичлива академічна професура, за підтримкою урядових кіл, створила для талановитого вченого, який, до речі, одним з перших

запровадив у науці принципи нищівної самокритики і критики⁶, критично несприятливі робочі умови. У зв'язку з цим М.І. Пирогов писав⁷: «Пока наши учебно-научные учреждения останутся под гнетом несчастного ярма, пока военная иерархия и солдатчина будут господствовать в наших храмах науки, пока форма и видимость будут иметь права первенства в святых местах искания истины, до тех пор нам нельзя ожидать ничего доброго. Это раз и навсегда мое убеждение».

У вересні 1856 року був підписаний імператорський указ про призначення М.І. Пирогова попечителем Одеської навчальної округи. При тому із правлячих кіл поширювалися чутки про найближчий перехід видатного професора на пост міністра народної освіти. Однак наміри Пирогова реалізувати свої прогресивні задуми щодо демократизації і реформування університетської освіти в Одесі зустріли спротив місцевої адміністрації. Наслідком стали численні доноси про неблагонадійність Пирогова, в результаті чого 18 липня 1858 року відбувся указ про перевід його попечителем до Київської навчальної округи.

Ще більш яскравим підтвердженням побоювання реалізації прогресивних ідей, зокрема реформування народної освіти, була відставка Пирогова з посади попечителя Київської навчальної округи. Відсторонений 13 березня 1861 року з цієї посади, після майже п'яти років активної освітньої та адміністративної науково-педагогічної діяльності спочатку в Одесі, а потім в Києві, Пирогов був глибоко розчарований і переконаний на власному досвіді у неможливості самотужки розбудувати народну освіту на демократичних і науково-організаційних засадах. І знову, як і під час своєї самовідданої хірургічної і організаційно-адміністративної роботи в Севастополі в 1855 році він у відчай зізнається: «Куда-нибудь уехать в глушь, не слышать и не видеть ничего, кроме окружающего, теперь самое лучшее. Если прислушаться, то голова идет кругом от всех глупостей и безрассудностей, которые узнаешь»⁸.

З огляду на це М.І. Пирогов купив з торгів маєток біля м. Вінниці, притому змушений був заборгувати чималі гроші у місцевому банку, які потім виплачував понад п'ять років. У листі до свого колеги лікаря Ф. Я. Карреля від 23 вересня 1868 р. він писав: «... все мое, 30-летним трудом нажитое, состояние положил в имение, купленное мною в 1860 г. в Подольской губернии: для покупки этой я должен был сделать еще значительные долги»⁹. Фактично, це була земельна ділянка біля села Шереметка на Поділлі, яку Пирогов перетворив на маєток,

¹ Prazdnovanye stoletiya so dnia rozhdeniya N. Y. Pyrohova v Kyeveskoi 1-y hymnazyy [Celebrating the centenary of the birth of N. I. Pirogov in the Kiev 1st gymnasium], Kiev, 1911, P. 19–20 [in Russian].

² Pavlovskiy E. N. Akademyk K.M. Ber u medyko-khyrurhycheskaia akademyia [Academician K. M. Baer and Medical-Surgical Academy], Moscow-Leningrad, 1948, P. 159 [in Russian].

³ Valker F. Y. «Robota Pyrohova v akademii», *Vestnyk khyrurhyy u pohranychnykh oblastei* [Herald of surgery and surgery-related fields], 1932, T. 26, kn. 76–77, P. 6–73 [in Russian].

⁴ Pyrohov N. Y. Sobranye sochyneni. V 8-my tomakh. Tom VI: Sevastopolskye pisma N.Y. Pyrohova (1854–1855) [Collected Works. In 8 volumes. Volume VI: Sevastopol Letters of N.I. Pirogov (1854–1855)], Moscow, 1961, P. 325 [in Russian].

⁵ Bolshaia sovetskaia entsyklopediya [v 30 t.] hl. red. A.M. Prokhorov. 3-e izd. 1969–1978 [The Big Soviet Encyclopedia], T. 16, Moskva, 1974, P. 81 [in Russian].

⁶ Burdenko N. N. «K istorycheskoy kharakteristyke akademycheskoi deiatelnosti N. Y. Pyrohova (1836–1854)», *Khyrurhyia* [Surgery], 1937, N 2, P. 3–16 [in Russian].

⁷ Lyst M. I. Pyrohova do baronesy E. F. Raden vid 7.12.1860, Pyrohov N. Y. Sochyneniya, 2-e yubyl. yzd. znach. dop., Kiyev, Pyrohov, T -vo, 1914–1916, Tom I [Stat'i pedagogicheskie. Publytystyka, rechy, pisma], Kiyev, 1914, 1012 column of text [in Russian].

⁸ Lyst M. I. Pyrohova do O. A. Pyrohovoї vid 14 travnia 1855 r. Pyrohov N.Y. Sobranye sochyneni. V 8-my tomakh. Tom VI: Sevastopolskye pisma N.Y. Pyrohova (1854–1855) [Collected Works. In 8 volumes. Volume VI: N. Pirogov's Letters (Sevastopol period (1854–1855)], Moskva, 1961, P. 366 [in Russian].

⁹ Herasymenko V. Y. «Usadba N.Y. Pyrohova «Vyshnia»» [The estate of N. I. Pirogov «The Cherry»], Vynnytsa, 1950, P. 13–14 [in Russian].

побудувавши невеликий одноповерховий з мезоніном будинок і облаштував фруктовий сад навколо нього.

Відсторонення Пирогова від посади попечителя Київської навчальної округи в квітні 1861 р. викликало обурення в колі прогресивної медичної спільноти, особливо в середовищі студентства. Щоб висловити свою повагу до особистості видатного вченого-мислителя і виказати моральну підтримку науково-освітньої і громадської діяльності Пирогова, у Києві було організовано урочисті заходи з приводу його від'їзду із міста. З цього приводу в актовій залі у будівлі 1-ї Київської гімназії (нині – бульвар Тараса Шевченка, 14), де було розташоване службове помешкання для попечителя навчальної округи і де М.І. Пирогов проживав впродовж майже трьох років, відбулося прощальне засідання, на яке зібралися не лише його київські послідовники і шанувальники, але й прибули його колеги з Харкова і Одеси, в якій саме за його ініціативою постав університет¹⁰.

На урочистих зборах у 1-й Київській гімназії в 1910 році, присвячених 100-річчю від дня народження Пирогова в актовій промові було відзначено, зокрема, що “питання громадської допомоги хворим його дуже хвилювали і він брав активну участь в організації земської медицини” не лише у ввіреній йому навчальній округі, а й поза її межами. Таким чином, було визнано, що його організаційно-лікувальної діяльності поширювався далеко за межі його адміністративного впливу.

Так, у 1869 році на прохання Полтавського губернського земства Пирогов пише відзив на діяльність місцевої медичної комісії, де детально аналізує не лише її роботу, але висловлює свої міркування щодо організації надання медичної допомоги і збору статистичних даних, що дозволять здійснювати необхідні профілактичні заходи¹¹. Турбують Миколу Івановича і проблеми поширення інфекційних хвороб. В 1872 році він публікує наукову статтю, присвячену організації боротьби з дифтерією на Полтавщині¹². Ним, зокрема, оприлюднені реальні цифри чисельності населення і забезпечення медичним персоналом цього щільно заселеного історичного регіону України. Крім цього, як і під час своєї самовідданої діяльності в Севастополі, він безстрашно критикує місцеві урядові структури за ілюзорність уявлень щодо ефективності боротьби з інфекційними захворюваннями: “На 2160000 народонаселення, рассеяного на 43671 кв. км. всего санитарного персонала приходится по одному лицу на 2117 человек народонаселения, врачей и фельдшеров по 1 на 5000, а *собственно врачей по 1 на 25000* (курсив – авт.). Поэтому

я не могу не заявить прямо и откровенно, что при такой обстановке борьба с заразой в моих глазах не может быть ни чем, как иллюзией и самообольщением”¹³.

Доречно згадає Пирогов в цій статті досвід німецької військової медицини у боротьбі з епідеміями, з яким він ознайомився під час його роботи як консультанта під час Франко-пруської війни 1870–1871 рр.: “Организацией резервов врачей германская армия в 70–71-х годах много предупредила бедствий, которыми мы были постигнуты в последнюю войну 1877–1878 годов, при отсутствии этой меры, крайне необходимой как в войнах, так и в повальных болезнях”¹⁴.

Порівняння набутого досвіду з вітчизняною практикою дозволило Пирогову дійти до висновку, актуального і сьогодні: “Но почти все повальные суть в то же время и поветрия, и заразы; так и дифтерит, и если против зараз мы можем рационально, хотя и с большим трудом, действовать дезинфекцией, изолированием и карантинном, то против распространившихся поветрий наши средства еще ограничены”¹⁵. Свої спостереження і фаховий аналіз організації медичного забезпечення під час Франко-пруської війни М.І. Пирогов узагальнив у своїй книзі “Отчет о посещении военно-санитарных учреждений в Германии, Лотарингии и Эльзасе в 1870 г.” після повернення у свій дім на Вінниччині.

Стаття ж М.І. Пирогова про зусилля земської медицини у боротьбі з епідеміями на Полтавщині зацікавить наприкінці 1880-х рр. визначного українського гігієніста і епідеміолога О.В. Корчак-Чепурківського під час його роботи земським лікарем в цих краях і пізніше в ході його роботи над докторською дисертацією “Материалы для изучения эпидемии дифтерии в России”¹⁶.

Висловлюючи свої погляди, Пирогов вказував керівникам місцевих земств на необхідність зосередити і кошти, і зусилля на конкретних і найбільш пріоритетних завданнях: “Самые громадные средства, при наших социальных условиях, при самых лучших намерениях земства, окажутся каплею воды в море, если земство захочет сразу организовать медицинскую часть во всех ее направлениях. Возможность быть действительно полезным для народонаселения, при существующих условиях я нахожу только в сосредоточении наличных сил и средств на некоторые самые вопиющие недостатки. Умение ограничиться тем, чему есть возможность помочь в настоящее время, тут главное; а помощь можно *ведь массу можно вывести из равнодушия только тогда, когда убедишь ее в чем-нибудь наглядно*” (курсив – авт.)¹⁷.

З метою заспокоєння широких кіл громадськості,

¹⁰ Prazdnovanye stoletiya so dnia rozhdeniya N. Y. Pyrohova v Kyeveskoi 1-y hymnazyy [Celebrating the centenary of the birth of N.I. Pirogov in the Kiev 1st gymnasium], Kiev, 1911, P. 20 [in Russian].

¹¹ Pyrohov N. Y. Sobranye sochyneni. V 8-my tomakh, Tom VIII: Trudy N. Y. Pyrohova po profylaktycheskoi medytsyne. Otvzyv o trudakh Medytsynskoi komysyy Poltavskoho hubernskoho zemstva 1869 h. [Collected Works. In 8 volumes. Volume VIII: Works of N. I. Pirogov on preventive medicine. Review of the practical research of the Medical Commission of the Poltava Provincial Zemstvo in 1869], Moskva, 1962, P. 9–21 [in Russian].

¹² Pyrohov N. Y. Sobranye sochyneni. V 8-my tomakh. Tom VIII: Trudy N.Y. Pyrohova po profylaktycheskoi medytsyne, Mnenye o borbe s dyfterytom v Poltavskoi hubernii 1872 g. [Collected Works. In 8 volumes. Volume VIII: Works of N.I. Pirogov on preventive medicine. Opinion on the fight against diphtheria in the Poltava province. 1872], Moskva, 1962, P. 22–30 [in Russian].

¹³ Ibidem, P. 24.

¹⁴ Ibidem, P. 26.

¹⁵ Pyrohov N. Y. Sobranye sochyneni. V 8-my tomakh. Tom VIII: Trudy N. Y. Pyrohova po profylaktycheskoi medytsyne, Mnenye o borbe s dyfterytom v Poltavskoi huberniy..., op. cit., P. 26 [in Russian].

¹⁶ Pasko I. V. Tvorets ukrainskoi nauko-medychnoi terminologii ta statystyky (do 150-richchia vid dnia narodzhennia akademika Ovksentiiia Korchak-Chepurkivskoho). “Ukrainoznavstvo – 2007. Kalendar-shchorichnyk” [Creator of Ukrainian scientific and medical terminology and statistics (until 150th day of the Academician Ovksentiy Korchak-Chepurkivskiy)], Kyiv, 2006, P. 188–191 [in Ukrainian].

¹⁷ Prazdnovanye stoletiya so dnia rozhdeniya N. Y. Pyrohova v Kyeveskoi 1-y hymnazyy [Celebrating the centenary of the birth of N. I. Pirogov in the Kiev 1st gymnasium], Kiev, 1911, P. 19 [in Russian].

незгодних з фактично витісненням Пирогова із Києва, уряд на початку 1862 р. призначив вченого керівником молодих лікарів під час їх удосконалення за кордоном, як спочатку планувалося, на постійній основі.

Здавалось би наукова, фахова і службова діяльність Пирогова стала налагоджуватись. Але вже на весні 1866 р. після заклоту на імператора Олександра II почалися урядові репресії, які не минули і Професорський інститут в Дерпті (нині – Тарту), що залишався єдиним у Російській імперії закладом, що здійснював і координував післядипломну підготовку лікарів і за кордоном. Пирогова було звільнено, як “неблагонадійно” без обіцяної йому службової пенсії і фактично вигнано із Міністерства освіти.

В результаті М.І. Пирогов переїжджає та остаточно оселяється у своєму маєтку під Вінницею. Декілька років потому на пропозицію свого колеги і товариша щодо його можливого працевлаштування в столиці він відмовляється. Причиною є вже не тільки пережиті ним розчарування і образи, а перше за все критичне ставлення до самого себе і відверте несприйняття ним бюрократичної складової пропонованої йому діяльності: “Я жертвовав доволно в моєй життєвій для так называемого общего блага: я служил даром и не получал никакого вознаграждения 15 лет консультантом в 4-х Петербургских госпиталях и служил не для одного только вида. Я сделал экспедицию в Крым, прослужил почти целый год под Севастополем. Я променял выгодную практику и обеспеченное существование в имении на попечительство в двух учебных округах и на службу за границу, окончившуюся, наконец, тем, что меня попросту отставили и лишили без всяких объяснений высочайше утвержденного содержания 2000 рублей серебром, оставив при одной прежней профессорской пенсии. Вот все относительно денежных средств. Но остается еще главное – гожусь ли я теперь к занятию должности? Не обманываешься ли ты по дружбе ко мне? Я сам, по совести, ничего не могу сказать. Замечу только, что я человек не бумажный, и бумажность в службе была всегда моею слабою стороною. Это должно объяснить непременно господину министру, чтобы он не обманулся во мне и не потребовал бы невозможного для меня”¹⁸.

Проте, український період життя Пирогова позначений найрезультативнішою його науково-творчою діяльністю, коли ним були проаналізовані і узагальнені результати організаційної і клінічної праці не лише останніх двох десятиліть (з кінця 1850-х до кінця 1870-х рр.), але й всебічно осмислені ідеї і концептуальні положення, що були висунуті ним значно раніше. В листі до свого товариша і колеги, почесного лейб-медика І.В. Бертенсона, який у наступному став його першим біографом, М.І. Пирогов коротко характеризує свої заняття за період після відставки від державної служби і науково-педагогічної діяльності. “В 1866 р. я получил от бывшего

министра народного просвещения Головина приглашение посетить все русские университеты, преимущественно медицинские факультеты университетов, и представить результаты моего осмотра; но при перемене Министерства я был уволен от исполнения данных мне поручений и поселился в моем имении. Занимаясь с тех пор хозяйством и практикой, я в течение последних 14 лет исполнил и еще два немаловажных поручения. Это были две экспедиции: одна в 1870 г. – для обзора военных госпиталей во время франко-прусской войны и в 1877 г. – экспедиция в Болгарию во время нашей последней восточной войны. Результаты моих наблюдений в области военно-полевой медицины и военно-медицинской администрации в эти две войны я сообщил в моем отчете (изданном в 1871 г.), выведенном из осмотра 70 военных госпиталей Германии, Эльзас-Лотарингии, и в моей книге: «Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии 1877–1878 гг.»¹⁹.

До речі, відвідування госпіталів під час франко-прусської війни, Пирогову, як іноземцю, дозволили лише після аудієнції з королевою Пруссії, що свідчило про його надзвичайний авторитет у Західній Європі, який залишався незмінним, попри те, що видатний лікар вже тривалий час жив у віддаленому селі, майже позабутий своїми співвітчизниками.

Впродовж п'яти тижнів, які М.І. Пирогов провів на театрі воєнних дій франко-прусської війни, він “успел осмотреть до 70 военных лазаретов... содержавших в себе несколько тысяч раненых”²⁰. Необхідно відмітити, що саме під час цієї експедиції Пирогов занотував епізод, який красномовно висвітлює безвихідність і абсурдність будь-якої війни у людському суспільстві, після завершення якої люди все рівно рано чи пізно змушені дійти до порозуміння. Під час відвідування страсбурзького військового госпіталю Пирогова супроводжував його французький колега хірург Гергот, відомий ще з часів Кримської війни, який указуючи йому на пробиті бомбами дах, стелю і підлогу перев'язувальної зали, запевняв, що варварство тих, хто чинив облогу (тобто прусська армія – прим. авт.), не зупинялося перед червоним хрестом, виставленим на лазареті. На що Пирогов відповів йому: “... французские бомбы в Севастополе также не разбирали флагов на перевязочных пунктах”²¹.

Як і після Кримської війни 1853–1856 років М.І. Пирогов узагальнює свої спостереження і думки стосовно шляхів і засобів покращення організації надання медичної допомоги пораненим і хворим воїнам та їх лікування в ході війни. Він займається цією важливою справою у своїй українській садибі. Свій докладний “Отчет о посещении военно-санитарных учреждений в Германии, Лотарингии и Эльзасе в 1870 г.”²² він представляє “Обществу попечения о раненых и больных воинах” у 1871 році. (Рис. 1).

¹⁸ Lyst M. I. Pyrohova do Ya.F. Karrelia vid 2 lystopada 1868, Pyrohov N. Y. Sevastopolskye pysma y vospomynanyia [Sevastopol letters and memoirs], Moskva, 1950, P. 572 [in Russian].

¹⁹ Lyst M. I. Pyrohova do I.V. Bertensona vid 11 bereznia 1872 r. Pyrohov N.Y. Sevastopolskye pysma y vospomynanyia [Sevastopol letters and memoirs], Moskva, 1950, P. 493 [in Russian].

²⁰ Pyrohov N. Y. Sobranie sochynenyi. V 8-my tomakh..., op. cit., Tom VII, 1962, P. 418 [in Russian].

²¹ Pyrohov N. Y. “Otchet o poseshcheny voenno-sanytarnykh uchrezhdeniy v Hermanyy, Lotarynhyy y Elzase v 1870 hodu, predstavlenyy akademikom N.Y. Pyrohovym Obshchestvu popecheniya o bolnykh y ranenyykh voynakh” [Report on visits to military-sanitary facilities in Germany, Lorraine and Alsace in 1870, presented by Academician N.I. Pirogov Society for the Care of Sick and Wounded Warriors], St.- Petersburg, 1871, P. 5 [in Russian].

²² Ibidem, 151 p.

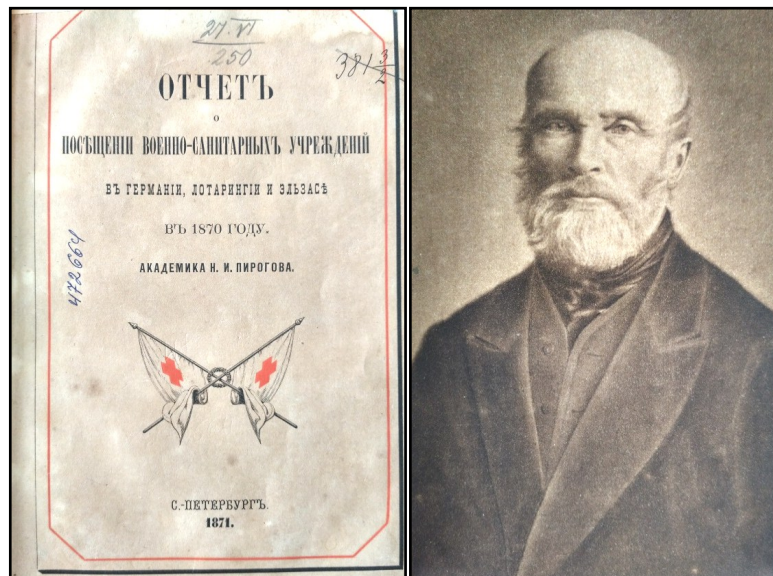

Рис. 1. Титул книги “Отчет о посещении военно-санитарных учреждений в Германии, Лотарингии и Эльзасе в 1870 г.” (СПб., 1871) і портрет М.І. Пирогова. 1870 рік. (З депозитарного фонду Національної наукової медичної бібліотеки України).

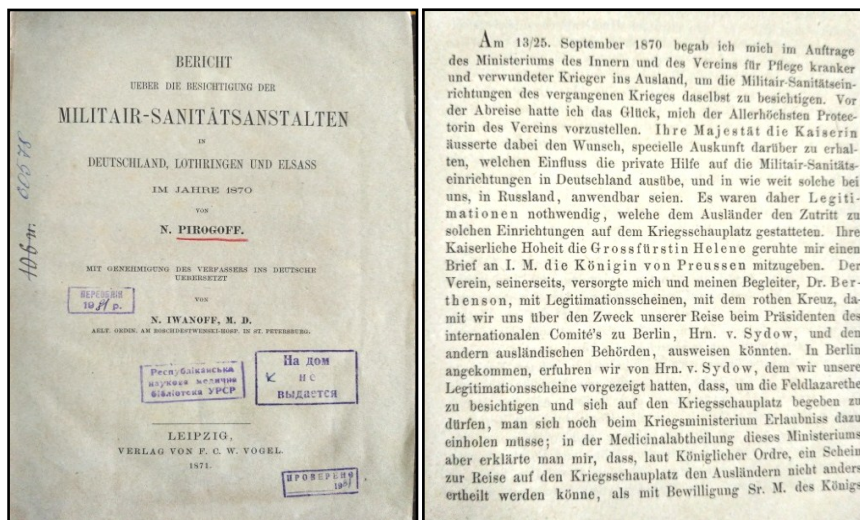

Рис. 2. Pirogoff N. Bericht über die Besichtigung der Militair-Sanitätsanstalten in Deutschland: Lothringen, und Elsass im Jahre 1870 Leipzig, 1871, 147 S. (З депозитарного фонду Національної наукової медичної бібліотеки України)

У цьому видатному військово-медичному творі, що не заслужено менш відомий і популярний, ніж інші праці з військової медицини, М.І. Пирогов з винятковою переконливістю розкриває значення належної організації воєнно-лікарської справи під час війни, узагальнює досвід евакуації поранених і хворих і обґрунтовує розроблену і апробовану ним “систему рассеивания” їх за межі зони воєнних дій. Особливо широко і всебічно він висвітлює на основі досвіду франко-пруської війни 1870–1871 рр. проблему “частной помощи”²³ – її значення і можливі шляхи її взаємодії з військово-медичною службою. Відповідаючи на анонімну рецензію, опубліковану в німецькій газеті “Militär Wöchentlich”²⁴ з приводу його звіту про відвідування медичних установ в

період франко-пруської війни 1870 р., М.І. Пирогов написав: “Мое намерение было – показать, что даже немецкой, столь образцово организованной администрации и немецкой, так высоко поставленной науке, не удалось еще устранить вопиющих недостатков наших теперешних пособий на поле сражения. Я полагаю, что каждый друг человечества и каждый врач, любящий истину, обязан обратить внимание правительств и общественного мнения на огромную несообразность между подающими помощь и разрушающими силами в современных сражениях”. І далі: “... но то, что я узнал о помощи на поле сражения и отчасти сам наблюдал ее последствия, не утешительно и очевидно доказывает необходимость основательной и

²³ Під “частною допомогою” в організації медичної допомоги в ході війни у XIX ст. розуміли долучення громадської ініціативи, фізичних і матеріальних засобів суспільства у справі лікування поранених і хворих воїнів.

²⁴ Militär-Wochenblatt – провідний німецький військовий фаховий журнал, який видавався в Берліні з 1816 до 1943 року. Див.: “Deutsche Militärfachzeitschriften im 20. Jahrhundert, Markus Pöhlmann (Hrsg.), Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam, 2012, ISBN 978-3-941571-18-1 [in German].

глубоко проникающей реформы современного военно-медицинского ведомства. Открытая пропасть, существующая между разрушительными действиями новейших военных орудий и справедливыми требованиями гуманности, должна быть хоть несколько исполнена”²⁵ (рис. 2).

І нарешті, через сім років, вже на схилі свого життя М.І. Пирогов в п'ятий раз виїжджає на театр воєнних дій. Цього разу він залишає свою затишну оселю під Вінницею, щоб прибути на Балкани в Дунайську діючу армію під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. В офіційному документі, який визначав мету поїздки М.І. Пирогова, указувалося, що він відправляється для всебічного огляду лазаретів та інших санітарних установ, а також санітарних поїздів Червоного Хреста за дорученням Головного управління Товариства піклування про поранених і хворих воїнів. “В дійсності ж його геніальне дарування і величезний авторитет дозволили йому вийти далеко за межі цих інспекторських функцій і стати фактично головним консультантом з питань організації медичного забезпечення військ та їх лікувально-оперативного забезпечення”²⁶.

На Балкани М.І. Пирогов прибув, “маючи величезний і різнобічний досвід воєнно-польового хірурга і організатора військової медицини і маючи цілком сформовані погляди на характер санітарних наслідків війни, сутність і зміст системи надання медичної допомоги пораненим і хворим в ході воєнних дій і в тилу діючих військ”²⁷. Близько 7 місяців знаходився М.І. Пирогов в зоні воєнних дій і в тилу діючої армії, проявивши неабияку для свого 67-річного віку енергію і працездатність. Він відвідував дивізійні лазарети в зоні військової операції російсько-румунських військ під Плевною (тривала близько 5 місяців і загальні втрати обох сторін склали понад 65 тисяч осіб – прим. авт.) і в районі бойових дій біля селища Горни Дибник (впродовж одного дня втрати союзних військ склали 869 загиблих і 2,5 тис. поранених – прим. авт.), де впродовж декількох тижнів М.І. Пирогов брав участь у наданні медичної допомоги пораненим. Він інспектував воєнно-тимчасові госпіталі і етапні лазарети, розгорнуті в зоні воєнних дій в Болгарії, і в тилу діючої армії на території Румунії і Молдови, спостерігав роботу воєнно-санітарних транспортів і поїздів, проводив численні консультації. Він брав участь в роботі Яссської

евакуаційної²⁸ комісії і “в засіданнях комітетов в Одессе и Киеве по вопросам эвакуации и о приискании мер против скопления зараженных тифом и распространения его по главнейшим линиям ж.[елезной] д.[ороги]”²⁹.

У військово-медичній експедиції на Балканах М.І. Пирогова супроводжував доктор київського військового госпіталю С.С. Шкляревський³⁰. Він також допомагав йому у зборі і систематизації величезного фактичного матеріалу, який у наступному треба було ретельно опрацювати. Спільна робота тривала понад десять місяців в садибі «Вишня» з середини 1878 року до квітня 1879 року, коли до друку була відправлена остання частина ґрунтовної праці “Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии в 1877–1878 гг.”³¹ Цей твір був виданий Головним управлінням Товариства піклування про поранених і хворих воїнів в 1879 році. (Рис. 3.).

Організаторський талант М.І. Пирогова, який поєднувався з його значним досвідом, дозволили йому створити узагальнюючу працю про наукові основи військової медицини. В цій книзі М.І. Пирогов не тільки підсумовує свої погляди в галузі організації медичного забезпечення військ і воєнно-польової хірургії, але і висловлює свої судження з питань військової гігієни, воєнно-польової терапії і епідеміології.

Побачене очима Пирогова на театрах воєнних дій, що розгорнулись у 1870-ті роки на території тодішніх Франції і Пруссії, а також Балканському півострові, Румунії і Молдови з болем, співчуттям і водночас з суворим обвинуваченням вилилося в рядки одного із його останніх фахових творів: “... Как прежде раненые, оставшиеся после битвы, назывались [...] *ломом* и *браком* (курсив – авт.), так и теперь они, все тот же лом и брак, лежат разбросанные на поле сражения, пока их, кое-как, не поднимут и не соберут. А быстрота и дальнотеткость нынешней стрельбы делают то, что строевые валяются рядами, и скопление раненых, в самое короткое время, достигает громадной цифры. Кто видел, хоть издали, все страдания этих жертв войны, тот верно не назовет, с шовинистами, миролюбивое настроение наций «*мецанским счастьем*» (курсив – авт.); шовинизм, вызывающий нации на распри и погибель, достоин проклятия народов, и все человечество должно благословлять царей, не ищущих кровавой славы...”³².

Наукова ерудиція і дивовижні якості вдумливого

²⁵ Pyrohov N. Y. “Otchet o poseshcheniy medytynskyykh uchrezhdeniy na teatre voennykh deistviy franko-prusskoi voyny 1870 g.”, *Vestnyk Obshchestva popечeniya o ranenyykh y bolnykh voynakh* [Bulletin of the Society for the Care of Wounded and Sick Warriors], 1871, N 4, P. 5 [in Russian].

²⁶ Semeka S. A. “Voprosy orhanyzatsyy medytynskoho obespecheniya voisk v trudakh N.Y. Pyrohova”, V kn., Pyrohov N. Y.: *Sobranie sochineniy*, W 8-mi tomakh, Tom VII, P. 500 [in Russian].

²⁷ Neorhyevskiy A. S. Nikolay Ivanovych Pyrohov i “voenno-vrachebnoe” delo [Nikolai Ivanovich Pirogov and the “military medical” business], Leningrad, 1979, P. 11 [in Russian].

²⁸ На території Румунії були створені чотири евакуаційні комісії: в Яссах, Бухаресті, Слатіні (рум. Slatina) і Браїлові (рум. Brăila). Яси були потужним евакуаційним вузлом, через який проводили евакуацію всіх поранених і хворих, яких транспортували із Дунайської армії до Росії. Тільки на весні 1878 року був відкритий ще один напрямок евакуації із забалканських госпіталів – по морю через Одесу і Миколаїв. Див.: Heselevych A. M. “N.Y. Pyrohov na teatre russko-turetskoi voyny 1877–1878 gg.” [N. I. Pirogov at the theater of the Russian–Turkish war of 1877–1878], *Voенno-medytynskiy zhurnal* [Military Medical Journal], 1956, N 11, P. 86–90 [in Russian].

²⁹ Pyrohov N. Y. *Sobranie sochineniy*. V 8-my tomakh, Tom VII [Collected Works. In 8 volumes. Volume VII], Moskva, 1961, P. 24 [in Russian].

³⁰ Boichak M. P. *Istoriya Kyevskoho voennoho hospytalia*. Kyevskiy hospytal – Uchebnaia y nauchnaia baza medytynskoho fakulteta Unyversyteta Sv. Vladymyra y Kyevskoho medytynskoho unyversyteta [History of the Kiev military hospital. Kiev hospital – educational and scientific base of the medical faculty of St. Volodymyr University and Kiev Medical University], Kyiv, 2005, P. 121–129 [in Ukrainian].

³¹ Pyrohov N. Y. *Voенno-vrachebnoe delo y chastnaia pomoshch na teatre voyny v Bolharyy y v tylu deistviyushchei armyy v 1877–1878 gg.* [Military medicine and private assistance in the theater of war in Bulgaria and in the rear of the active army in 1877–1878], St.- Petersburg, 1879, 405 p. [in Russian].

³² Pyrohov N. Y. “Otchet o poseshcheniy voenno-sanytarnyykh uchrezhdeniy v Hermanyy, Lotarynhyy y Elzase v 1870 godu, predstavleniy akademikom N.Y. Pyrohovym Obshchestvu popечeniya o bolnykh y ranenyykh voyinakh” [Report on visits to military-sanitary facilities in Germany, Lorraine and Alsace in 1870, presented by Academician N. I. Pirogov Society for the Care of Sick and Wounded Warriors], St.- Petersburg, 1871, 151 p. [in Russian].

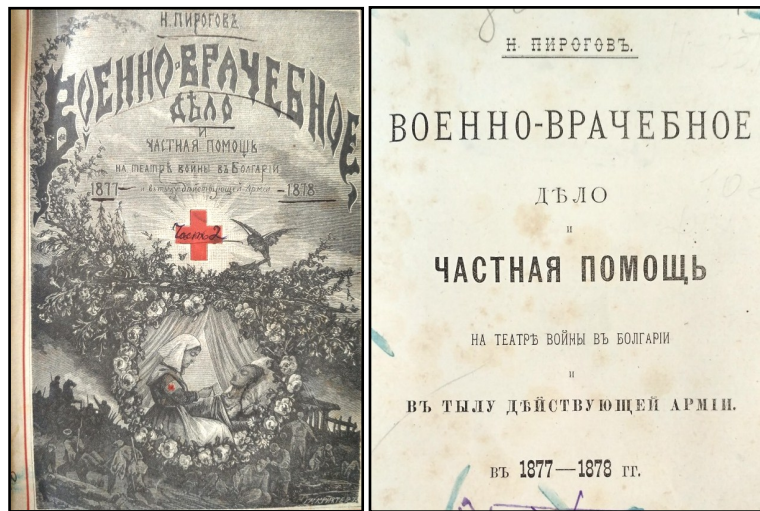

Рис. 3. Титул і форзац оригіналу книги М.І. Пирогова “Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии в 1877-1878 гг.”, СПб, 1879 (З депозитарного фонду Національної наукової медичної бібліотеки України)

дослідника, здатність системно і логічно мислити дозволили Пирогову побачити на підставі колосального фактичного матеріалу, що “война имеет все свойства эпидемии”. Ця думка приводить його до висновку, що війни мають багато спільного з епідеміями, “развитие и задержание” яких “от нас более или менее независимы”, оскільки причина війн “по-видимому, зависящая от воли и произвола правительств, кроется гораздо глубже. Разные миссии наций, стремление их на Восток или на Запад, переселения народов, соединенные с войнами, по временам появляющиеся завоеватели, – что все это такое, как не нечто произвольное, глубоко затаенное в самой природе человеческих обществ”³³. Підтвердження своєї концепції М.І. Пирогов знаходить в існуючій періодичності виникнення і перебігу війни і епідемій. “Периодичность же в ходе эпидемий еще менее, в моих глазах, отличает их от войны. И войны, и каждая война имеет, так же как и эпидемия, свои фазы и свои периоды. Если и известны в истории как бы непрерывные тридцатилетняя и семилетняя войны, то это скорее был целый ряд различных по своим свойствам войн, следовавших одна за другой с большими или меньшими промежутками. Точно также человечество не раз подвергалось целому ряду эпидемий, следовавших одна за другой”³⁴. В радянській історіографії М.І. Пирогова за ці узагальнення дорікали у нерозумінні сутності війни як суспільного явища, у біологізації війн³⁵, а відтак вважали неправильними його спроби співставлення причин виникнення війн і епідемій. Але сьогодні ми маємо серйозно замислитися над цими прозорливими думками талановитого вченого-мислителя.

Водночас маємо пам’ятати, що Пирогов все своє життя залишався лікарем за покликанням душі і серця. Щоб не залишати улюбленої лікарської справи і мати можливість отримувати деякі кошти від приватної практики, Микола Іванович у власному маєтку “Вишня”, з південного боку

фруктового саду біля дороги, що вела до села Шереметка, побудував лікарню на вісім ліжок. Одночасно з будівництвом лікарні була побудована аптека-контора, де здійснювався прийом амбулаторних хворих. Результати своєї клінічної діяльності в Україні Пирогов описав в праці “Начала общей военно-полевой хирургии...”: “...целые двадцать пять лет я занимаюсь хирургической практикой и в хороших, и в худых госпиталях, и на открытом поле, в солдатских и госпитальных палатках, в хижинах крестьян и в великолепных домах. Я имел достаточно случаев сравнить результаты. ... Самые счастливые результаты я получил на практике в моей деревне. Из 200 значительных операций (ампутаций, литотомий и пр.) я за полтора года не наблюдал ни одного случая травматической рожы, гнойных затеков и гнойного заражения, несмотря на то, что лечение после моих операций я предоставлял только силам природы. Раны перевязывались или самим больным или фельдшером”³⁶.

Особистість Миколи Івановича Пирогова як вченого і клініциста мала великий вплив і на професійне становлення місцевих лікарів, що працювали у Вінниці і допомагали великому лікареві у його повсякденній клінічній діяльності у лікарні в садибі “Вишня”³⁷. Певною мірою можна стверджувати, що наукова клінічна школа Пирогова продовжувала діяти і в Вінниці. Одним з її представників був доктор М.С. Зеленський, який почав працювати з Пироговим вже будучи досвідченим клініцистом з дитячих хвороб і біля десяти років працював приват-доцентом в Медико-хірургічній академії. Після Вінниці він продовжив свою діяльність у Петербурзі, де в 1881 р. видав книгу “Дифтерит” і надіслав її екземпляр Пирогову з дарчим надписом: “Моему незабвенному учителю Николаю Ивановичу Пирогову, память о котором мне невыразимо дорога, не только как об анатоме и хирурге, но как и глубококом мыслителе. Николай Иванович первый дал мне

³³ Pyrohov N. Y. Sobranie sochineniy. V 8-my tomakh, [Collected Works. In 8 volumes], Tom VII, P. 220–221 [in Russian].

³⁴ Ibidem, P. 221 [in Russian].

³⁵ Dal M. K. Suzhdeniya y zamechaniya Nykolaia Yvanovycha Pyrohova ob zpydemicheskyykh zabolevaniyakh [Judgments and remarks of Nikolai Ivanovich Pirogov about epidemic diseases], Kyiv, 1956, P. 5–8 [in Russian].

³⁶ Pyrohov N. Y. Nachala obshchei voenno-polevoi khyrurhy: vziatyie yz nabludenyi voenno-hospitalnoi praktyky y vospomynaniy o Krymskoi voine y Kavkazskoi ekspeditsyy [Initial Basics of general military field surgery: taken from observations of military hospital practice and memories of the Crimean War and the Caucasian expedition], Part I, Dresden, 1865, 429, XXXII p. [in Russian].

³⁷ Pyrohovskiy almanakh: do 60-richchia vidkryttia Nats. muzeiu-sadyby M.I. Pyrohova: nauk. zb. Nats. Muzei-sadyba M.I. Pyrohova. vidp. red. H.S. Sobchuk [Pirogovsky Almanac: to the 60th anniversary of the opening of Nat. Museum-estate MI Pirogov: scientific collection. Nat. Museum-estate M.I. Pirogov: executive editor G.S. Sobchuk]. Vinnytsia, 2007, P. 15–18 [in Ukrainian].

могучий толчок к критике и анализу, который в отвлеченном мышлении совершался моим учителем также искусно, как его скальпелем точно анатомировалось тело человеческое. До гроба благодарный ученик Михаил Зеленский. 14 мая 1881 г. С.-Петербург”³⁸. До речі, згадувана книга Михайла Самойловича Зеленського (1829–1890), у наступному відомого клініциста була однією із перших узагальнюючих науково-популярних праць свого часу, присвячених дифтериту. Доктором Зеленським були засвоєні також педагогічні погляди і принципи виховання Пирогова, про що свідчать його інші книги “Про розум і методи його «виховання» і двотомне видання «Основи для розвитку розуму»”.

На жаль обсяг цієї статі не може об’єктивно висвітлити двадцятип’ятилітню діяльність і величезний внесок М.І. Пирогова у розвиток української освіти і медицини. Але автори мають щире надію на поглиблення, розширення та висвітлення дослідниками наукового і творчого доробку лікаря, вченого і мислителя М. І. Пирогова на благодатній українській землі.

Висновки. Український період життя і творчості М.І. Пирогова тривав четверть століття з 1856 до 1881 року з деякими перервами, пов’язаними з науково-педагогічною і фахово-організаційною діяльністю за кордоном. Впродовж цих років, вільний від обов’язкової і обтяжливої службової діяльності М.І. Пирогов зосереджувався на узагальненні свого унікального науково-практичного і організаційно-адміністративного досвіду.

Впродовж українського періоду життя лікарем і науковцем були написані найбільш потужні і фундаментальні праці, що більшість дослідників його інтелектуальної спадщини називають справжнім науковим подвигом. Ці наукові видання миттєво привернули увагу військово-медичного співтовариства, в тому числі і за кордоном. Зокрема, його праця “Военно-врачебное дело...” одразу ж була перекладена і опублікована окремим виданням німецькою мовою, а реферативно – французькою мовою.

Як вчений-мислитель, він також яскраво, з позиції філософа, осмислює власний світогляд – як мудрість військового лікаря. Всі, хто перегортав сторінки і замислювався над думками щоденника Пирогова “Вопросы жизни. Дневник старого врача” прагнуть відвідати національний музей-садибу у Вінниці де, власне, був створений цей глибоко людяний і мудрий твір, поклонитись та віддати честь всесвітньо відомому лікарю, ученому-мислителю, який навечно упокоївся на українській землі. І який своєю самовідданою працею, всією силою свого таланту та унікального розуму сприяв поступу української медицини, як невід’ємної складової кращої світової медичної науки і освіти.

Mykhailo Badiuk, Iryna Pasko, Mykhailo Boychak, Mykola Matviychuk. The intellectual heritage of the Ukrainian period of life of the thinking doctor Mykola Ivanovych Pyrohov. The aim of the study. The article presents materials for the study of the intellectual heritage of the doctor-thinker Pirogov, formed during the last twenty-five years of his life in Ukraine. The authors focus on the philosophical, conceptual and generalizing nature of scientific works of Pirogov. It is noted that in the intellectual heritage of the outstanding doctor-thinker during the fourth century of the Ukrainian period of life the unique own scientific-practical and organizational-administrative experience gained by M.I. Pirogov in the process of brilliant clinical activities both in peacetime and during the provision of medical care to the wounded in the military conflicts of the second half of the XIX century. **Research**

methods: The system-historical method was used to study in chronological order the intellectual heritage of the doctor-thinker Pirogov, formed during the last twenty-five years of his life in Ukraine. The biographical method was used to study life events on the basis of eyewitness reports and testimonies. **Scientific novelty.** The authors pay special attention to the works of Pirogov, which were written in the 1870s as a result of his stay in the theaters of war of the Franco-Prussian and Russian-Turkish wars. Comprehensive professional competence, great authority, colossal practical experience of a military field surgeon allowed Pirogov to go far beyond the inspection functions assigned to him and become in fact the main consultant on the organization of medical support of troops.

In works written by Pirogov in his estate in the Ukrainian Podillya, he not only summarizes his own views on the organization of medical care and military field surgery, but also expresses his views on field hygiene, military field therapy and epidemiology. In particular, it is noted that the philosophical views of MI are especially relevant today. Pirogov on the common features of wars and related wars, epidemics. Competence Pirogov on the organization of medical care and control of infectious diseases are confirmed by his works, written in 1869 and 1872 at the request of the Poltava Provincial Zemstvo. In particular, there are views on the organization of health care and the collection of statistics that will allow for the necessary preventive measures, as well as sharp criticism of local government agencies for the illusory ideas about the effectiveness of the fight against infectious diseases.

In preparing the article, the authors used materials from the lifetime editions of works by Pirogov, deprived of censorship of that time, as well as publications about the outstanding thinker of authoritative authors (M. Burdenko, F. Walker, A. Georgievsky), which have been studied to this day insufficiently and quite fragmentarily.

Conclusions. Analysis and publication of the main provisions of little-known and little-studied professional publications MI Pirogov, written by him during the years 1860-1870 testify to the extremely active educational, organizational, clinical and scientific activities of Pirogov in Ukraine. During the fourth century, the outstanding physician-thinker wrote and published his most powerful scientific works, which convincingly testify to the significant contribution and assistance of Pirogov progress of Ukrainian education in medicine and science.

Key words: history of military medicine, Mykola Ivanovych Pirogov, history of higher military medical education and science

Бадюк М.І. – доктор медичних наук, професор, начальник кафедри організації медичного забезпечення збройних сил Української військово-медичної академії, м. Київ, Україна,

Badiuk M.I. – MD, professor, Head of department of Armed Forces Medical Organization of Ukrainian Military Medical Academy, Address: 45/1 Moscow str., building 33, 01015, Kyiv, Ukraine,

Пасько І.В. – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри організації медичного забезпечення збройних сил Української військово-медичної академії, м. Київ, Україна,

Pasko I.V. – PhD (Hist), Associate Professor, Professor of department of Armed Forces Medical Organization of Ukrainian Military Medical Academy,

Бойчак М.П. – доктор медичних наук, професор кафедри військової терапії Української військово-медичної академії, м. Київ, Україна, E-mail: mboichak@hq.eximb.com

Boychak M.P. – MD, Professor of the Department of Military Therapy of Ukrainian Military Medical Academy, Kyiv, Ukraine

Матвійчук М.В. – кандидат медичних наук, доцент, завідувач кафедри медицини катастроф та військової медицини Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова, м. Вінниця (Україна),

Matviychuk M.V. – PhD, Associate Professor, Head of the Department of Disaster Medicine and Military Medicine, Vinnytsia National Medical University named after M.I. Pirogov, Vinnytsia (Ukraine),

Received: 21.11.2020

Advance Access Published: December, 2020

© M. Badiuk, I. Pasko, M. Boychak, M. Matviychuk, 2020

³⁸ Boliarskyi N.N. “Nykolai Ivanovych Pyrohov v imenii “Vyshnia” Vynnytskoho u. Podolskoi gubernii” [Nikolai Ivanovich Pirogov in the estate “Vyshnya” Vinnytsia district Podolsk province], *Novyi khyrurhicheskyi arkhiv* [New surgical archive], Dnepropetrovsk, 1928, Vol. XV, b.1, P. 3–11 [in Russian].